

Ἡ Ἱερά Μονή Ἀγίας Αἰκατερίνης-Σινᾶ

ΟΙ ΓΝΩΣΤΟΤΕΡΟΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

● **Τοῦ Ἰωάννη Δ. Καραβιδόπουλου**
Ὁμότιμου Καθηγητῆ ΑΠΘ

1. Περί τῶν Ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Καινῆς Διαθήκης γενικὲς πληροφορίες

Ὅταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα, καὶ συγκεκριμένα τὸ ἔτος 1516, ὁ Ὁλλανδὸς ἀνθρωπιστὴς Ἑρασμος ἐξέδωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης, γινώριζε μόνο 6 ἢ ἴσως 7 χειρογράφα στὰ ὁποῖα καὶ στηρίχτηκε

γιὰ τὴν ἔκδοσιν. Ἡ σπουδὴ μὲ τὴν ὁποία ἐνήργησε – μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἑλβετοῦ ἐκδότη Ἰωάννη Frobenius – γιὰ νὰ προλάβει τὴν Πολύγλωσση Κομπλουτιανὴ τοῦ Ἰσπανοῦ καρδινάλιου Ximenes de Cisneros (ἡ ὁποία ἦταν ἔτοιμη νωρίτερα ἀλλὰ λόγω καθυστέρησης τῆς Παπικῆς ἔγκρισης κυκλοφόρησε τὸ 1522) ἦταν ἡ αἰτία

ποῦ δὲν μπόρεσε νὰ ἀναζητήσει περισσότερα χειρογράφα. Δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ πόσα χειρογράφα στηρίχτηκε ἡ πιὸ ἐπιμελημένη ἀλλὰ ἱστορικὰ ἀργοπορημένη Πολύγλωσση Κομπλουτιανή. Πάντως εἶναι γεγονός ὅτι καὶ οἱ μεταγενέστερες βελτιωμένες ἐκδόσεις τοῦ Ἑράσμου, καθὼς καὶ ἄλλων ἐκδοτῶν, στηρίζονται ἐπίσης σὲ πολὺ περιορισμένο ἀριθμὸ χειρογράφων.

Σήμερα ὁ ἀριθμὸς τῶν γνωστῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Καινῆς Διαθήκης, ποῦ βρίσκονται σὲ διάφορες μονὲς καὶ βιβλιοθῆκες τοῦ κόσμου, ὑπερβαίνει τὰ 5700. Συγκεκριμένα στὴν τελευταία ἔκδοσιν τοῦ καταλόγου τοῦ Κ. Aland, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, 1994, ὅπως συμπληρώθηκε ἀπὸ τὰ ἐνημερωτικὰ Δελτία τοῦ Ἰνστιτούτου ἔρευνας τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης στὸ Muenster τῆς Γερμανίας, ἀριθμοῦνται:

- 116 *πάπυροι ἢ σπαράγματα παπύρων μὲ τεμάχια τῆς Καινῆς Διαθήκης* (ἀπὸ τὸν 2ο ὡς καὶ τὸν 7ο αἰώνα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὸν 2ο ὡς τὸν 4ο αἰώνα),
- 316 *μεγαλογράμματα χειρογράφα* (ἀπὸ τὸν 4ο ὡς καὶ τὸν 10ο αἰώνα),
- 2877 *μικρογράμματα συνεχοῦς κειμένου*, δηλ. ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον μέχρι τὴν Ἀποκάλυψη (ἀπὸ τὸν 9ο-10ο ὡς τὸν 16ο-17ο αἰώνα καὶ ἀργότερα, παρὰ τὴν παράλληλη ὑπαρξὴ τῆς τυπογραφίας),
- καὶ 2432 *ἐκλογάδια* (τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ τὰ μικρογράμματα συνεχοῦς κειμένου), ποῦ περιέχουν τὶς ἀναγνωσκόμενες κατὰ τὴ θεία λατρεία περικοπὲς καὶ ποῦ ὀνομάζονται ἀπὸ τοὺς Δυτικούς ἐρευνητὲς *Εὐαγγελιστάρια ἢ Λεξιονάρια*, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες ὀνομάζονται, σύμφωνα μὲ τὴ Βυζαντινὴ ὀρολογία, *Ἐκλογάδια ἢ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον* καὶ *Ἀπόστολος* (ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό τους). Βέβαια παράλληλα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες καὶ ἡ εἰσαγόμενη ἀπὸ τὴ Δύση ὀρολογία (*Εὐαγγελιστάρια, Λεξιονάρια*).

Ἐὰς σημειώσουμε ὅτι τὸ ἀρχαιότερο ἀπόσπασμα μὲ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2οῦ αἰώνα (120 - 125 μ. Χ.), εἶναι ὁ πάπυρος P⁵², ποῦ περιέχει τὴν περικοπὴ Ἰω. 18, 31- 33· 37-38 καὶ βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη John Ryland τοῦ Manchester τῆς Ἀγγλίας. Ἀπέχει δηλ. μόλις 2-3 δεκαετίες ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου.

Ποῦ βρίσκονται ὅλα αὐτὰ τὰ χειρογράφα; Εἶναι διάσπαρτα σὲ μεγάλες καὶ γνωστὲς βιβλιοθῆκες τοῦ κόσμου καὶ σὲ μοναστήρια. Πιὸ συγκεκριμένα:

Οἱ πόλεις ἢ μονὲς ποῦ διασώζουν σὲ βιβλιοθῆκες τους μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων εἶναι, κατὰ ἀνιούσα κλίμακα, οἱ ἀκόλουθες:

- ἀπὸ 50 ὡς 100 *χειρογράφα: Καίμπριτζ (66), Μονὴ Κρυπτοφέρρης, κοντὰ στὴ Ρώμη (69), Φλωρεντία (79), Πάτμος (81), Μόσχα (96).*
- ἀπὸ 100 ὡς 200 *χειρογράφα: Ἱερουσαλὴμ (146) καὶ Ὁξφόρδη (158).*
- ἀπὸ 200 ὡς 500 *χειρογράφα: Ἡ μονὴ Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ (230), Ἁγία Πετρούπολη (233), Λονδίνο (271), Ρώμη (367), Παρίσι (373), Ἀθήνα (419).*
- πάνω ἀπὸ 500 *χειρογράφα: Οἱ μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1000).*

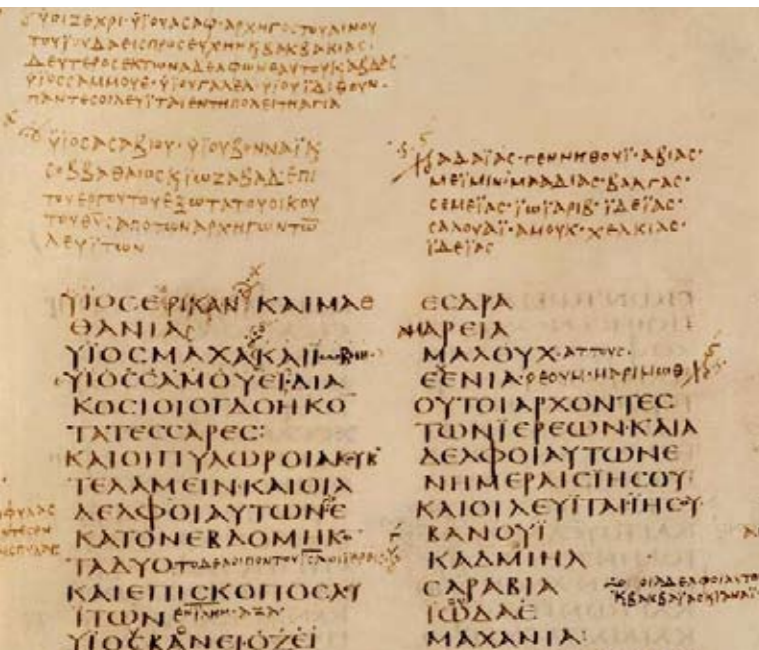
Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς 230 τῆς μονῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη νέων χειρογράφων τὸ 1975, πρέπει νὰ ἔχει αὐξηθεῖ σημαντικά.

Ὡς πρὸς τὴ μορφή ποῦ εἶχαν τὰ χειρογράφα μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ ἀκόλουθα, καταλήγοντας σὲ μία θεωρία ποῦ εἶναι πολὺ πιθανή:

Τὰ χειρογράφα σὲ πάπυρο εἶχαν συνήθως τὴ μορφή εἰληταρίου, ἐνῶ οἱ περγαμνὲς ἢ μεμβράνες σπάνια εἶχαν τὴ μορφή εἰληταρίου, ἦταν συνήθως φύλλα τοποθετημένα τὸ ἓνα ἐπάνω στὸ ἄλλο, ὥστε τέσσερα φύλλα μαζί νὰ ἀποτελοῦν τὸ «τετράδιο» καὶ περισσότερα μαζί τὸν «κώδικα». Εἶναι προφανὲς ὅτι πρακτικὰ εἶναι πιὸ εὐχερὲς ἡ χρῆσις τοῦ κώδικα παρὰ ἡ τοῦ εἰληταρίου. Ἄλλωστε εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι πολλοὶ χριστιανικοὶ πάπυροι ἔχουν τὴ μορφή κώδικα. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ συρραφὴ πολλῶν τετραδίων σὲ μορφή κώδικα νὰ προῆλθε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν. Πάντως ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰώνα ἡ χρῆσις τοῦ κώδικα (εἴτε ἀπὸ πάπυρο εἴτε ἀργότερα ἀπὸ περγαμνὴ) ἐπικρατεῖ στὴν Ἐκκλησία. Ἴσως γιὰ λόγους πρακτικοῦς (φαντασθεῖτε πόσο ἄβολο εἶναι νὰ χρησιμοποιεῖ κανεὶς τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων γιὰ τὰ λειτουργικὰ ἀναγνώσματα – τὴ στιγμὴ ποῦ ὑπολογίζεται ὅτι χρειάζονται περίπου 9 μέτρα παπύρου γιὰ τὸ βιβλίον αὐτό). Οἱ ἐθνικὸ-χριστιανικὲς Ἐκκλησίες μάλιστα (ποῦ βρίσκονταν στὸν ἑλληνόφωνο χῶρο) χρησιμοποιοῦσαν τὸν κώδικα γιὰ νὰ διαφοροποιεῖται ἡ Γραφὴ τους ἀπὸ τὴ Γραφὴ τῆς ἰουδαϊκῆς Συναγωγῆς, ἡ ὁποία χρησιμοποιοῦσε τὴν Π. Διαθήκην σὲ εἰλητάρια. Συνεπῶς, εἶναι μία πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ κώδικας ἀναπτύχθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀρχικὰ στὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία.

2. Μερικά από τα σπουδαιότερα χειρόγραφα της Καινῆς Διαθήκης

Στη συνέχεια περιγράφουμε μερικά από τα σπουδαιότερα χειρόγραφα της Καινῆς Διαθήκης, αρχίζοντας από τους μεγαλογράμματους κώδικες.

Ο *Σιναϊτικός κώδικας* (a) περιέχει ολόκληρη την Καινή Διαθήκη καθώς επίσης την επιστολή Βαρνάβα και τον Ποιμένα του Έρμά. Προέρχεται από τον 4ο αιώνα, είναι γραμμένος σε τέσσερις στήλες και πιθανή πατρίδα του θεωρείται η Αίγυπτος ή η Καισάρεια της Παλαιστίνης. Τον κώδικα αυτόν ανακάλυψε στα μέσα του προηγούμενου αιώνα (1844) στην ι. Μονή Αγίας Αικατερίνης του Σινά ο Γερμανός Konstantin Tischendorf, ο οποίος ύστερα από όρισμένες διαπραγματεύσεις τον πρόσφερε ως δώρο της μονῆς στον τσάρο της Ρωσίας Άλέξανδρο τον Β΄. Το έτος 1933 τον αγόρασε η αγγλική κυβέρνηση και από τότε βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου, εκτός από 43 φύλλα (τμήματα των βιβλίων της Π. Διαθήκης: Α΄ Παραλειπομένων, Ίερεμία, Νεεμία και Έσθθρ) που βρίσκονται στην Πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Λευκίας, όπου ο Tischendorf υπηρέτησε ως ύφηγητής. Μερικά φύλλα (12 φ. προερχόμενα από τα βιβλία της Π.Δ. Αριθμοί, Λευιτικόν, Δευτερονόμιον, Κριταί) βρέθηκαν το 1975 μεταξύ πολλών άλλων χειρογράφων στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά.

Το κείμενο του Σιναϊτικού κώδικα φαίνε-

ται ότι διορθώθηκε από μερικούς διορθωτές μόλις αντιγράφηκε, καθώς και αργότερα (6ος-7ος αιώνας) σύμφωνα με την πληροφορία, που περιέχεται σ' έναν κολοφόνα στο τέλος των βιβλίων Έσδρα και Έσθθρ, οι τελευταίες διορθώσεις έγιναν βάσει ενός αρχαίου χειρογράφου που είχε διορθώσει ο πρεσβύτερος και μάρτυς Πάμφιλος, ο οποίος, ως γνωστόν, είχε φροντίσει για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης της Καισαρείας της Παλαιστίνης με πολλά αρχαία χειρόγραφα.

Ο *Αλεξανδρινός κώδικας* (A) είναι του 5ου αιώνα και προέρχεται από την Αίγυπτο. Στα ευαγγέλια περιέχει τον βυζαντινό τύπο κειμένου, στα υπόλοιπα βιβλία της Καινῆς Διαθήκης αποτελεί έναν από τους κυριότερους εκπροσώπους του αλεξανδρινού τύπου κειμένου μαζί με τους κώδικες Βατικανό και Σιναϊτικό. Είναι τρίστηλος. Περιέχει ολόκληρη σχεδόν την Καινή Διαθήκη πλην όρισμένων κενών στα ευαγγέλια Ματθαίου και Ίωάννου καθώς και στη Β΄ προς Κορινθίους. Εκτός από την Καινή Διαθήκη έχει και τις επιστολές Α΄ και Β΄ Κλήμεντος (τη δεύτερη μέχρι το 12, 5). Το 1627 δωρήθηκε ο κώδικας αυτός από τον Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι στο βασιλιά Κάρολο τον Α΄ της Αγγλίας και σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο μέσα σε γυάλινη προθήκη προσιτή στον επισκέπτη δίπλα στο Σιναϊτικό κώδικα.

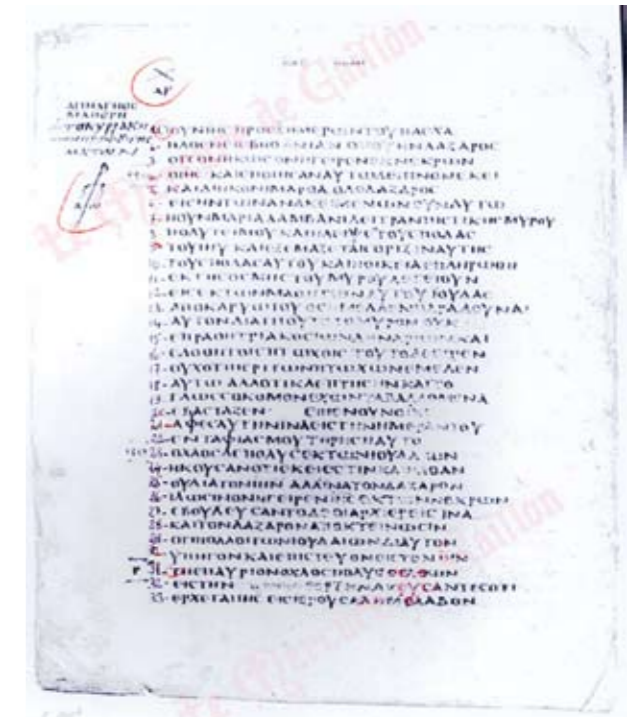
Ο *Βατικανός κώδικας* (B) προέρχεται επίσης από την Αίγυπτο και θεωρείται ο αρχαιότερος κώδικας της Καινῆς Διαθήκης (αρχές - μέσα του 4ου αιώνα). Το κείμενό του τελειώνει στο Έβρ 9,

14α· δεν περιέχει το υπόλοιπο της Έβρ., καθώς και τις επιστολές Α΄ Β΄ Τίμ. Τίτ. Φιλήμ. και την Αποκάλυψη. Τοποθετεί την Έβρ., μετά τη Β΄ Θεσ. Επίσης παρουσιάζει ένα είδος διαίρεσης του κειμένου σε κεφάλαια που δεν συμπίπτει με τις διαιρέσεις άλλων αρχαίων χειρογράφων. Η κάθε επιστολή του Παύλου δεν αρχίζει με νέα αρίθμηση αλλά συνεχίζεται η αρίθμηση που αρχίζει στην προς Ρώμ. Ο κώδικας αυτός βρίσκεται από τον 15ο αιώνα στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού.

Ο *κώδικας Έφραιμ του Σύρου* (C) είναι ο σπουδαιότερος παλίμψηστος (rescriptus) κώδικας, προέρχεται από τον 5ο αιώνα και το κείμενό του ανήκει στον βυζαντινό τύπο κειμένου. Περιέχει αποσπάσματα από όλα σχεδόν τα βιβλία της Καινῆς Διαθήκης, εκτός από τις επιστολές Β΄ Θεσ. και Β΄ Ίω. Κατά τον 12ο αιώνα το κείμενό του καλύφθηκε από την ελληνική μετάφραση των 38 πραγματειών του Έφραιμ του Σύρου. Κατόπιν πολλών προσπαθειών και με τη χρήση τεχνικών μέσων της εποχής του κατάφερε ο Tischendorf να αναγνώσει το αρχικό κείμενο. Σήμερα βρίσκεται στην Έθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων.

Ο κώδικας Βέζα (D) είναι δίγλωσσος (ελληνικό κείμενο στην αριστερή σελίδα και λατινική μετάφραση στη δεξιά) και αποτελείται από δύο χειρόγραφα. Το πρώτο περιέχει τα ευαγγέλια (με τη σειρά Μθ, Ίω, Ακ, Μρ), τις Πράξεις των Αποστόλων και ένα μικρό απόσπασμα της Γ΄ Ίω. και ονομάζεται Codex Bezae

Cantabrigiensis, γιατί δωρήθηκε το 1581 από τον Θεόδωρο Βέζα, φίλο και συνεργάτη του Καλβίνου, στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, όπου και βρίσκεται σήμερα. Το δεύτερο περιέχει τις επιστολές του Παύλου και ονομάζεται Codex Claromontanus από τη μονή Clermont της Γαλλίας όπου βρισκόταν. Σήμερα βρίσκεται στην Έθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων. Το κείμενο και των δύο χειρογράφων, που ανήκει στο λεγόμενο «δυτικό» τύπο, παρουσιάζει αρκετές αποκλίσεις, προσθήκες και παραλείψεις σε σχέση προς το γνωστό κείμενο, ιδίως στις Πράξεις των Αποστόλων. Άξιο μνείας είναι ένα άγραφο λόγιό του Ίησού που παραδίδει στο Ακ κέφ. 6 μεταξύ των στίχων 4 και 5: «Τῆ αὐτῆ ἡμέρᾳ θεασάμενός τινα ἐργαζόμενον τῷ σαββάτῳ εἶπεν αὐτῷ Ἄνθρωπε, εἰ μὲν οἶδας τί ποιεῖς, μακάριος εἶ. Εἰ δὲ μὴ οἶδας, ἐπικατάρατος καὶ παραβάτης εἶ τοῦ νόμου».

Από τους μεγαλογράμματους κώδικες, εκτός από τους παραπάνω που αναφέραμε, άξιοι ιδιαίτερης μνείας είναι επίσης:

Ο *Petropolitanus Purpureus* (N) του 6ου αιώνα, γραμμένος σε πολυτελή περγαμνή με γράμματα άσπμένα και μόνο στις συντμήσεις για τα όνόματα Θεός και Ίησούς χρυσά· τα φύλλα του είναι διασκορπισμένα σε διάφορες βιβλιοθήκες του κόσμου (182 φ. στην Πετρούπολη, 33 στην Πάτμο, 6 στο Βατικανό, 4 στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου, 2 στη Βιέν-

νη, 1 στο Βυζαντινὸ Μουσείο Ἀθηνῶν, 1 στο Βυζαντικὸ Μουσείο Θεσσαλονίκης καὶ 1 στὴ Νέα Ὑόρκη).

Ὁ *Codex Sinopensis* (O) τοῦ βου αἰῶνα ἐπίσης, γραμμένος με χρυσή μελάνη σὲ πολυτελῆ πορφυρὴ περιγαμνὴ, εἶναι ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν καλλιτεχνικὲς διακοσμῆσεις (μνιατοῦρες), οἱ ὁποῖες ὅμως εἶναι κάπως μεταγενέστερες τῆς ἐποχῆς τοῦ χειρογράφου. Βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων.

Ὁ *κώδικας W* ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσείο Freer τῆς Οὐάσιγκτων βρέθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 20^{ου} αἰῶνα. Ἀνήκει στὰ τέλη τοῦ 4^{ου} ἢ ἀρχὲς τοῦ 5^{ου} αἰῶνα. Περιέχει τὰ εὐαγγέλια με τὴν ἴδια σειρὰ τοῦ κώδικα Βέζα (Μθ, Ἰω, Λκ, Μρ). Ἐνα ἀπὸ τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κώδικα

αὐτοῦ εἶναι ὅτι διασώζει ἓνα λόγιό του Ἰησοῦ στὸ τέλος περίπου τοῦ κατὰ Μάρκον (16, 14), τὸ λεγόμενο λόγιό τοῦ Freer, γνωστὸ ἤδη ἐν μέρει καὶ στὸν Ἱερώνυμο.

Ὁ *κώδικας Rossanensis* (Σ) τοῦ βου αἰῶνα εἶναι γραμμένος σὲ πορφυρὴ περιγαμνὴ με ἀσημένια γράμματα. Περιέχει τὰ εὐαγγέλια Ματθαίου καὶ Μάρκου (οἱ τρεῖς πρῶτοι στίχοι κάθε εὐαγγελίου εἶναι με χρυσὰ γράμματα). Εἶναι τὸ ἀρχαιότερο χειρόγραφο με σύγχρονες του μικρογραφίες.

Ὁ *κώδικας Laurentis* (Ψ) τοῦ 9ου αἰῶνα βρίσκεται στὴ μονὴ Ἁγίας Λαύρας τοῦ Ἄθω καὶ περιέχει τὰ εὐαγγέλια (ἀπὸ τὸ 9ο κέφ. τοῦ Μρ), τὶς Πράξεις, τὶς Καθολικὲς ἐπιστολὲς (με τὴ σειρὰ Α΄ Β΄ Πέ, Ἰακ, Α΄ Β΄ Γ΄ Ἰω, Ἰούδα), τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Παύλου καὶ τὴν Ἐβρ.

Ὁ *κώδικας Ω* βρίσκεται ἐπίσης στὸ Ἅγιον Ὄρος (Μονὴ Διονυσίου), περιέχει τὰ εὐαγγέλια (πλὴν τοῦ Λκ 1, 15-28) καὶ εἶναι τοῦ 9ου αἰῶνα. Πλὴν τῶν Ψ καὶ Ω στὸ Ἅγιον Ὄρος βρίσκονται ἐπίσης τὰ μεγαλογράμματα 049, 051, 052, 063, 0617 κ.ἄ. καθὼς καὶ πλῆθος μικρογραμμάτων, περίπου 1000, ὅπως σημειώθηκε προηγουμένως.

Γιὰ τὸ ἰδιόρρυθμο ἀπλῶς τῆς ἐξωτερικῆς τους ἐμφάνισης ἀναφέρουμε ἐπίσης καὶ τὰ ἐξῆς τρία χειρόγραφα:

1) Τὸν κώδικα 047, ποὺ τὰ γράμματά του στὴν κάθε σελίδα του σχηματίζουν ἓνα σταυρὸ (βρίσκεται στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Princeton).

2) Τὸν μικρογράμματο κώδικα 16ου τοῦ 14^{ου} αἰῶνα ποὺ εἶναι γραμμένος με τέσσερα διαφορετικὰ χρώματα μελάνης, ἀνάλογα με τὸ ποῖος μιλάει: δηλ. τὰ ἀφηγηματικὰ μέρη με κιννάβαρι (δηλ. βαθὺ ἐρυθρό), τὰ λόγια του Ἰησοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων με ἐρυθρωπό, φράσεις τῆς Π.Δ., τῶν μαθητῶν, τοῦ Ζαχαρία, τῆς Ἐλισάβετ, τῆς Μαρίας, τοῦ Συμεὼν καὶ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ με κυανὴ καὶ λόγια τέλος τῶν Φαρισαίων, τοῦ Ἰσκαριώτη καὶ τοῦ σατανᾶ με μαύρη.

3) Τὸν κώδικα 0169, ποὺ εἶναι ὁ μικρότερος ἀπ' ὅλους. Οἱ διαστάσεις τῆς μίας καὶ μοναδικῆς σελίδας, ποὺ βρέθηκε στὴν Ὁξύρυγχο τῆς Αἰγύπτου, εἶναι 9, 5 X 7, 25 ἑκατ. (σχήμα τσέπης). Με τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ μεγαλύτερος σὲ διαστάσεις κώδικας εἶναι ὁ λατινικὸς κώδικας Γίγας τῆς Στοκχόλμης. ■